

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 07.20.624 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда

УДК 947.1 (575.2): 390

Толобаева Элида Анарбековна

**КЫРГЫЗДАР КОКОН ХАНДЫГЫНЫН МЕЗГИЛИНДЕ
(XVIII к.-XIX к. башы)**

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек 2022

Диссертация Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Тарых жана чөлкөм таануу факультетинин Кыргызстандын тарыхы кафедрасында даярдалган

Илимий жетекчи: **Жакыпбеков Жаныбек** – тарых илимдеринин доктору, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Тарых жана чөлкөм таануу факультетинин Кыргызстандын тарыхы кафедрасынын профессору

Расмий оппонеттер: **Алымбаев Жээнбек Байыскулович** – тарых илимдеринин доктору, профессор Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин гуманитардык факультеттин тарых бөлүмүнүн башчысы

Садырова Замира Тентиевна – тарых илимдеринин кандидаты, Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын кафедра башчысы

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин Кыргызстан тарыхы, археология жана этнография кафедрасы. Дареги: Кыргыз Республикасы, 7140000, Ош ш., Ленин көч., 331

Диссертациялык иш 2022-жылдын 31-майында саат 14-00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 07.20.624 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. *Дареги:* 720026. Бишкек шаары, Раззаков көчөсү 51а.

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026. Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51а) жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033. Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547) илимий китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин «arabaev.kg» сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын « 30 » апрелинде таркатылган.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору**

Карыева А.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Совет өлкөсүнүн мезгилинде 1985-жылы башталган кайра куруу саясаты баардык республикаларда коомдук аң-сезимдин жогорулашына жана өткөн тарыхынын «актай барактарын» тактоого өбөлгө түздү. Натыйжада, буга чейинки тыюу салынган маселелер кыргыз элинин басып өткөн татаал жолу, канаатташ элдер менен мамилеси анын өнүгүшүнө тарыхый инсандардын кошкон салымы мекендин бүтүндүгүн жана эркиндигин сактоо үчүн күрөштөрү учурда жаңы көз караштан объективдүү изилдене баштады.

Кокон хандыгынын түзүлүшүн, анын кыргыздар жана коңшу элдер менен болгон карым-катнашын терең изилдөө бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат. Бул мезгилде кыргыз урууларынын конфедерациялык мүнөздөгү саясий уюмдашуусу, кыргыздардын көчмөн мамлекеттик бирикмесине биригип, мамлекеттин ички структурасы уруулук-патриархалдык талаптардын негизинде бекемделип туруктуу болгон, ошол эле учурда Россия, Цин империясы, Кокон хандыгы сыяктуу мамлекеттердин кыргыз жергесине умтулуусу жана көз артуучулук саясаттары күч алган.

Совет мезгилинде кокон-кыргыз мамилелерин изилдөөдө марксизм-ленинизм теориясы методологиялык негиз катары кызмат кылган. Советтик профессионал тарыхчылар Кокон хандыгын артта калган феодалдык мамлекет, бул хандык кыргыз элин эзген деген концепцияны иштеп чыгышкан.

Азыркы мезгилдеги тарых илиминин өнүгүү динамикасы кыргыздардын тарыхын бурмалабай мурда көмүскөдө айтылбай калган окуяларды жергиликтүү кол жазмалардын жана булактардын маалыматтарынын негизинде изилдөө актуалдуу маселе бойдон калууда.

Диссертациялык иштин *хронологиялык алкагы* XVIII к.-XIX к. башындагы мезгилди камтыйт.

Диссертациянын темасынын ири илимий долбоорлор, программалар менен болгон байланышы. Диссертациялык иш демилгелүү эмгек болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин **максаты** XVIII к. -XIX к. башындагы Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык абалын изилдөө болуп саналат. Коюлган максатка жетүү үчүн диссертациялык иште төмөнкү **милдеттер** коюлду:

1. маселенин изилденүү деңгээлин аныктоодо совет мезгилине чейинки, советтик жана постсоветтик мезгилдериндеги илимий изилдөөлөргө талдоо жүргүзүү;

2. диссертациялык иштин тарыхый булактык базасын, методологиясын жана иликтөө ыкмаларына анализ берүү;

3. XVIII-XIX кылымдын башындагы кыргыздардын коомдук-саясий түзүлүшүн, дуалдык башкаруу системасынын абалына иликтөө жүргүзүү.

4. Кокон ээлигинин түптөлүшү жана хандыктын саясий турмушунда кыргыз бийлеринин ордун жана ролун, жунгарларга каршы биргелешкен күрөшүнүн жүрүшүн, анын натыйжаларынын маанисин ачып берүү;

5. кыргыздардын аталган мезгилде социалдык-экономикалык абалын, Кокон ээлиги, Россия жана Цин империясы менен болгон дипломатиялык, соода жана маданий байланыштарын талдоо жана объективдүү тарыхый принциптин негизинде баа берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1. Кокон ээлигинин калыптануу жана өнүгүү процессиндеги кыргыздардын коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык тарыхы айрым жаңы булактардын негизинде комплекстүү анализденди;

2. Өзбекстан Республикасынын илимдер академиясына караштуу Абу Рейхан Бериуни атындагы Чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондусунда сакталган Мирзо Олим Хукандийдин «Ансобу-с-салатин ва таворихи ал-хавокин» (инв.№1314) деген булактагы Акбото бийдин кыргыз экендиги жөнүндөгү маалыматы кыргыз тарыхнаамасында алгачкы жолу илимий айлампага киргизилди;

3. Кокон мезгилиндеги кыргыздардын коомдук-уруулук бирикмесинин өнүгүшү, дуалдык башкаруу системасынын өзгөчөлүктөрү талдоого алынып, Фергана өрөөнүндөгү уруулук бирикмелердин этникалык курамы, алардын карым-катнашы жаңы көз карашта анализдөөгө аракет кылынды;

4. Кокон хандыгынын түптөнүү мезгилиндеги жана саясий тарыхындагы түштүк кыргыз урууларынын өзүнчө орду жана ролу Кыргызстандын жана Өзбекстандын архивдик фондорундагы материалдар менен кол жазмалардын негизинде такталды.

Илимий изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын тарыхынын XVIII к. – XIX к. башындагы тарыхын окутууда, атайын курстар боюнча окуу усулдуктарын даярдоодо жана ошондой эле Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын тарыхы боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүдө кеңири пайдаланууга болот.

Коргоого алып чыгуучу негизги жоболор.

1. XVIII кылымда кыргыздар «оң канат» жана «сол канат» деген дуалдык уруу бирикмелеринен туруп, урууларга, уруктарга, бир атанын балдарына бөлүнүп, уюмдашкан этносаясий коом болуп түзүлгөн. Аталган дуалдык этносаясий уюм кыргыздардын чарбалык жана экономикалык байланыштарынын андан ары өнүгүшүн шарттаган. Кыргыздардын коомдук-уруулук бирикмесинин түзүлүшү жана дуалдык башкаруу системасы үч (оң канат, сол канат, ичкилик) этногенетикалык башталгычтан тургандыктан, үч башталгыч тең тарыхый жактан бирдей эске алынуусу тийиш.

2. Кокон хандыгынын түптөлүшүнө Акбото бий баштаган Кожент кыргыздары чоң салым кошушкан. Булактарда белгиленгендей, түштүк кыргыз уруулары жашаган аймактар Фергана өрөөнүн курчаган тоо этектеринде жайгашкан. Ошол эле учурда Ферганада жашашкан кыргыз, өзбек, кыпчак жана башка түрк урууларынын курамынан түзүлгөн көчмөн жана отурукташкан калктар көп учурда аралаш жайгашкан. Ошондуктан, бул аталган этностордун жашоосун, экономикасын, саясий өнүгүүсүн, маданий байлыгын бири-биринен бөлүп кароого болбойт.

3. XVIII кылымда Фергана өрөөнүндө, Каратегин, Бадахшан, Сарыкол, Памирди ичкилик кыргыздары ээлеп, алардын түштүк-батыштагы чеги Хожентке чейин жеткен. XVII кылымдын аягы жана XVIII кылымдын биринчи чейрегиндеги калмак чапкындарынын жүрүшүндө, түндүктөгү кыргыздар Фергана, Гиссар менен Куляб, Аму-Дарыяга чейин сүрүлгөндө, уруулар аралашып, өз-ара жакындашуусу күчөгөн жана этникалык процесстер кыйла татаалданган. Натыйжада, Кокон хандыгынын башкаруу системасы уруулук деңгээлде болгондуктан, европалык классикалык түшүнүктөгү мамлекеттен айырмаланып, башкаруунун өзгөчөлөнгөн формасы келип чыккан.

4. Кыргызстандын герграфиялык, жаратылыштык-климаттык шарттарынын ыңгайлуулугу, чарбалык-маданий тажрыйбасына байланышкан тарыхый факторлор, алардын жүргүзгөн чарбасына өз таасирин тийгизген. Чарба жүргүзүүдөгү ата-бабалардын тажрыйбасы улам кийинки муундарга мурас катары өтүп, мезгилдин талабына ылайык өнүгүп турган. Бул процесс кыргыздардын коомдук уюмдашуусуна, социалдык мамилелердин өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизген.

5. XVIII кылымда кыргыздардын коңшу элдер менен болгон соода жана дипломатиялык байланыштары кеңейген. Соода-сатыктагы мамилелер негизинен натуралдык чарбанын деңгээлинде болгон. Ошол эле учурда Атаке бий, Эсенгул баатыр Петропавловск, Семипалатинск ж.б. шаарларга өздөрүнүн соода кербендерин жөнөтүп турушкан.

Илимий иштин жыйынтыгынын апробацияланышы. Диссертациялык иштин мазмуну жана илимий тыянактары республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда апробацияланды. Илимий иштин жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын жана жакынкы чет өлкөлөрдүн рецензияланган басылмаларында жарыяланган 13 макалада чагылдырылган.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын коомдук-уруулук бирикмесинин түзүлүшү, башкаруу системасындагы өзгөчөлүктөрү талдоого алынып, хандыктын коомдук-саясий, социалдык-экономикалык жана маданий турмушуна кыргыздардын катышуусу жана боштондук үчүн биргелешкен күрөштөрү жаңы булактардын негизинде комплекстүү изилденди.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Иш кириш сөздөн, 4 баптан, 10 параграфтан, корутундудан, адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертацинын темасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдети аныкталып, илимий изилдөөнүн жаңычылдыгы берилген, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого сунушталуучу негизги жоболор, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы, иштин түзүмү аныкталган.

«Маселени изилдөөнүн тарыхнаамасы» деген 1-бапта проблемага арналган илимий эмгектер, монографиялык деңгээлдеги изилдөөлөр, илимий

макалалар жарыкка чыккан мезгилдерине ылайык үч мезгилге бөлүп кароо менен анализ жүргүзүлдү.

Совет мезгилине чейинки тарыхнаама. Орто Азия хандыктары анын ичинде кыргыздар жөнүндөгү маалыматтар совет дооруна чейинки тарыхнаамада Петр Инин мезгилинен эле башталган. Бул маалыматтарды И.Унковскийдин, П.И.Рычковдун, И.Г.Андреевдин, Ф.С.Ефремовдун, Ф.Назаровдун билдирүүлөрүнөн кезиктиребиз.

Кыргыздардын коомдук турмушу, саясий абалы тууралуу алгачкы маалыматтар, Жунгар хандыгынын ордосун карай сапарын улаган капитан И.Унковскийге таандык. Ал өз маалыматында Кеген, Каркыра, Иле, Текесте жүрүп, ал жердеги кыргыздар менен жакындан таанышып, буруттар деп аталчу эл, Тузкөл (Ысык-Көл) деген көлдүн жанында көчүп-конуп жүрүшөт, ал элдин 5000 түтүнү бар, алар 3000 мыкты аскерди жыйнай алат деп белгилеген.

Падышалык Россиянын тышкы саясатын даңазалашкан И.Э.Фишердин, А.И.Левшиндин, Ч.Ч.Валихановдун, Н.А.Аристовдун, В.П.Наливкиндин, Н.Ф.Ситняковскийдин эмгектеринде да кыргыздардын өнүгүү жолу жөнүндөгү маселелер бир бүтүндүк катарында каралган. Мисалы, Н.Ф.Ситняковский ферганалык кыргыздарды эки чоң урууга бөлөт: 1. Отус – Огул (30 братьев) жана 2. Ичкилик. Биринчиси Фергана областынын чыгыш бөлүгүндө Жети-Суу областында жана Кашкар провинциясына чейин созулуп жатат. Экинчиси, Фергана өрөөнүнөн түштүккө карай созулган тоолуу жерлерин ээлешкен. Эки уруу тең оң жана сол деген эки бөлүнүшүн сактап калышкан, биздин оюбузча, алардын мындай эч пайдасы, зарылчылыгы дагы жок уруулук бөлүнүштөрү ашыкча убарачылык болуп саналат деп жазган.

Кокон-кыргыз мамилелеринин саясий тарыхы В.П.Наливкиндин эмгегинде иликтенген. Автордун бул эмгегинин I-II баптарында XVIII кылымдагы Кокон ээлигинин негизделишиндеги Алтын-Бешик легендасы, хан сарайындагы туугандык, куда-сөөктүк мамилелер, саясий турмушундагы кыргыз бийлеринин хандыкты башкаруугу орду жана ролу айтылат.

Мындан көрүнүп тургандай, совет дооруна чейинки мезгилде кыргыздардын XVIII-XIX кылымдын башындагы коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык маселелерин чагылдырган чакан макалалардан тарта, көлөмдүү эмгектер жарык көргөн. Бул мезгилдеги эмгектердин өзгөчөлүгү, авторлордун көпчүлүгү окуялардын түздөн-түз күбөсү болгондуктан, тарыхый фактылар бурмаланбай берилген. Демек, бул доордогу эмгектердеги Орто Азия элдеринин социалдык – экономикалык жана саясий турмушун чагылдырган маалыматтары совет дооруна чейинки тарыхнааманын өзөгүн түзгөн.

Советтик тарыхнаама. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында кыргыздардын Россияга кошулгандан кийинки мезгилиндеги тарыхый багыттагы иликтөөлөр андан ары улантылган. 1920 – 1930-жылдарда партиялык-идеологиялык ориентир бүткүл өлкө боюнча тарых илимине, адабиятка жана искусствого негизги багыт катары, көп жылдарга чейин коомдук илимдин мүнөзүн жана багытын аныктап турган. Ошол эле учурда,

советтик кыргыз тарыхнаамасы марксисттик-лениндик көз караштын негизинде калыптана баштаган.

Советтик кыргыз тарыхнаамасында Кокон доорунун тарыхы белгилүү окумуштуулар Б.Жамгерчинов, А.Хасанов, К.Усенбаевдердин илимий монографиялык эмгектеринде изилденди. Марксисттик-лениндик идеологиянын үстөмдүгү жүрүп турган шартта Кокон хандыгы чыгыштагы артта калган, деспоттук мамлекеттин бири катары каралып, кыргыздар Кокон хандыгынын феодалдык эзүүсүнө туш болгон эл катары баяндалган.

Кокон хандыгынын саясий турмушуна кыргыздардын катышуусу, кыргыз башкаруучуларынын ишмердиктери советтик тарыхнаамада П.П.Ивановдун эмгегинде баяндалат. Автор, XVIII кылымдын экинчи жарымындагы Кубат бий, Ажы бийлердин ишмердиктерин анализдеп, аларды кыргыз урууларынын саясий башкаруучусу катары мүнөздөйт.

XX кылымдын 70-80-жылдарында, Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын социалдык-экономикалык, саясий түзүлүшү В.М.Плоскихтин, В.П.Гуревичтин, В.С.Кузнецовдун, Т.Бейсембиевдин эмгектеринде иликтенген.

Академик В.М.Плоских кокон хандары кыргыз бийлери менен союздаш болгон деп белгилейт. Ошондой болсо да, бул маселени ал классикалык таптык теориянын негизинде чечмелөөгө аракет кылган. Анткени, автордун эмгегиндеги «Кокон хандыгынын басып алуучулук саясаты» деген терминдин колдонулушу, советтик тарыхнаамадагы үстөмдүк кылган таптык көз караштын нугунда жазылган илимий эмгек катары баалоого болот.

Жунгар хандыгынын экспанциялык саясатынын күчөп турган мезгили В.П.Гуревич, В.С.Кузнецовдордун эмгектеринде чагылдырылат. Анын ичинде, Цин империясы кыргыз бийлери менен дипломатиялык мамилелерин түзүп, андан кийин кыргыз башкаруучулары өздөрүнүн элчилерин Цин императоруна жөнөтүүгө аракет кылгандыктары В.С.Кузнецовдун эмгегинде мүнөздөлөт.

Советтик тарыхнааманын мезгилинде кыргыздардын Кокон хандыгы менен болгон саясий, социалдык-экономикалык мамилелери Н.С.Киняпина, М.М.Блиев, В.В.Дегоевдердин «Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России вторая половина XVIII – 80-е годы XIX в» аттуу эмгегинде жалпы Орто Азия элдери (казактар, кыргыздар, түркмөндөр, каракалпактар) XIX кылымдын башында уруулук түзүлүштүн ыдырап, феодалдык коомдук калыптанышынын алгачкы баскычын башынан өткөрүп жатышат деп жазышкан.

Демек, советтик тарыхнаамада жалпы Орто Азия аймагы Россиянын классикалык маанисиндеги колониясы эмес, анын чет жакасы гана болгон деген концепцияны карманышкан. Бул концепция советтик тарых илиминде СССР ыдырап жоюлганга чейин өкүм сүргөн.

Постсоветтик тарыхнаамадагы кыргыздардын Кокон хандыгынын мезгилиндеги коомдук-саясий тарыхын изилдеген окумуштууларга Д.Б.Сапаралиев, К.С.Молдокасымов, Т.Кененсариев, Ж.Жакыпбеков, Б.К.Абытов, Ж.Б.Алымбаев, Т.Өмүрбеков, Т. Өмүрзаковалардын эмгектерин айтууга болот.

Алардын ичинен, башка окумуштуулардан айырмаланып, Д.Б.Сапаралиев кыргыз уруу бирикмелеринин XVIII кылымдагы коомдук-саясий түзүлүшүн мамлекеттик структурага тете болгон көз карандысыз өз алдынча: Деңиз, (морская) Алай, (Алуйская) Аксы (Аксинская) провинциялары деп эсептейт. Алардын башкаруучулары өздөрүн хан деп аташкандыгын автор, орус архивдик булактардына таянып, туруктуу мамлекеттик структура катары карайт. Автордун бул жыйынтыгын кыргыз историографиясында кыргыздардын уруу бирикмелери, уруулук-патриархалдык талаптардын деңгээлинде түзүлгөн туруктуу структура экендигин негиздөөгө аракет кылган.

Ал эми, Т.Кененсариев Кокон ээлигинин түптөлүшү, өнүгүү баскычтары, мамлекеттик саясий алакаларындагы кыргыздардын орду жөнүндөгү маселелер жаңыча көз караш менен изилдеген. Автор Кокон хандыгы «өзбек хандыгы эле эмес, кыргыз элинин да мамлекеттүүлүгү катары кабыл алынышы керек» деген оюн билдирет. Т.К.Кененсариевдин изилдөөлөрүн бүгүнкү жаңыча методологиялык багыттагы эмгектер деп айтууга негиз бар.

Кыргыз тарыхнаамасында биринчи жолу тарыхый булактарды комплекстүү анализдөөнүн негизинде Ош шаарынын миң жылдык тарыхы, эл аралык соода, маданий байланыштары, белгилүү мамлекеттик ишмерлери жана тарыхый инсандары тууралуу Б.К.Абытовдун эмгектеринде кеңири изилденген. Автордун эмгектери бүгүнкү күндө XVIII кылымдагы кыргыз бийлеринин Кокон хандыгынын саясий турмушундагы ишмердүүлүктөрүн белгилеген кыргыз тарыхнаамасындагы олуттуу изилдөөлөрдүн катарын толуктайт.

Ал эми, Ж.Б. Алымбаев өз эмгектеринде кыргыз бийлеринин Кокон хандыгынын саясий тарыхындагы ордун кеңири талдоого алган. Автордун ою боюнча Кокон хандыгынын саясий түзүлүшүндө кыргыз инсандары чечүүчү ролду ойногон. Мындан сырткары, Ж.Б.Алымбаевдин 2015-жылы жарыкка чыккан «Кокон хандыгы жана Нүзүп миңбашы» аттуу илимий эмгегинде, Кокон хандыгынын тарыхнаамасы, кыргыздардан биринчи болуп Кокон хандыгынын жогорку бийлик даражасына жеткен Нүзүп миңбашынын саясий ишмердүүлүгү, хандыктын саясий түзүлүшү, социалдык-экономикалык айрым маселелери, изилденген.

Постсоветтик тарыхнааманын өзгөчөлүктөрүнүн бири, изилденип жаткан проблемалар боюнча Кыргызстандык, Өзбекстандык, Россиялык тарыхчылардын эмгектерине да талдоо жүргүзүү болуп саналат. Изилденип жаткан маселеге тиешелүү А.М.Мокеевдин, Т.И.Асановдун, Б.Бабаджановдун, Ш.Кулдашевдин, Б.Р.Турсуновдун ж.б. эмгектери идеялык-теориялык жагынан фундаменталдуу эмгек экени талашсыз.

XVIII кылымда кыргыздардын этникалык жана саясий өнүгүшү өз алдынчалык өнүгүү деңгээлине жеткен. Бул процесстин жүрүшүндө оң канат, сол канат жана ичкилик тобуна кирген кыргыз урууларынын эволюциялык байланыштарынын андан ары өнүгүүсүн шарттаган. Постсоветтик тарыхнаамада бул маселени изилдеген окумуштуулар А.М.Мокеев, Т.И.Асанов ж.б. болушкан.

Постсоветтик тарыхнааманын мезгилинде изилдеп жаткан проблемага Россиялык тарыхчылардын XVIII кылымдын акырындагы – XIX кылымдын башындагы Россия империясынын тышкы саясатындагы актуалдуу маселелерге арналган илимий эмгектери жарыкка чыккан. Алардын ичинен Н.С.Киняпинанын 95 жылдыгына арналган «Избранные труды по истории России XIX века» деген эмгегин бөлүп көрсөтүүгө болот. Бул монографияда анын шакирттеринин бири Н.П.Страхованын «Слово об ученом и учителе: к 95 летию со дня рождения Н.С.Киняпиной» деген макаласы Н.С.Киняпинанын илимий эмгектериндеги Түркстан аймагы Россия империясы үчүн XIX кылымдын башына чейин чийки зат булагы да, сатуу рыногу да катары эсептелген эмес деген концепцияны таңуулаган.

Чет элдик тарыхнаамада өкүлдөрүнүн бири америкалык окумуштуу, Огайо университетинин профессору С. Ливайдын «Взлет и падение Коканда, 1709-1876 гг.: Центральная Азия в глобальную эпоху» деген эмгегинде 1759-жылы Цин империясынын Кокон хандыгына жана кыргыздарга алардын салык төлөй турган букара экендигин билдирген Чжао Хойдун миссиясын окуйбуз. Анда, адигине уруусунун эли да Цин империясына салык төлөй тургандыгы белгиленген. Ал эми, Л.Ньюбай «Империя и ханство: политическая история цинских отношений с Кокандом 1760-1860 гг.» деген эмгегинде 1760-жылдан 1860-жылга чейинки жүз жылдык Цин-Кокон мамилелерин изилдеген.

Жыйынтыктап айтканда, постсоветтик мезгилдеги тарыхнаамада аталган проблема кыргыздардын XVIII-XIX кылымдын башындагы социалдык-экономикалык жана саясий тарыхын, кыргыз элинин тарыхый инсандарынын ишмердиктерин жогоруда аталган окумуштуулардын бир катар илимий макалалары жана көлөмдүү монографиялары кыргыз тарыхнаамасында татыктуу орду бар эмгектер болуп саналат.

Ошого карабастан, бүгүнкү күндө, Кокон ээлигинин, андан кийин хандыгынын мамлекеттик түзүлүшү, анын социалдык, коомдук институттары жана саясий тарыхы толук изилденип бүтө элек. Кокон тарыхнаамасындагы жергиликтүү булактардын мазмунун жана методологиялык принциптерин терең изилдөө иши жаңыдан башталды.

«Изилдөөнүн булактары жана методологиясы» деп аталган 2-бапта Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин (БМА), КРнын УИАнын кол жазмалар фондунун материалдары, Өзбекстан улуттук архивинин жана Ташкенттеги Илимдер академиясынына караштуу Абу Рейхан беруни атындагы Чыгыш таануу институтунун кол жазма фондунун булактары, оозеки жана жарыяланган булактар талдоого алынып, илимий ыкмалардын негизинде иликтенип, анализ жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн объектиси катары XVIII к.–XIX к. башындагы кыргыздар. Кокон хандыгынын мамлекет катары тарыхый өнүгүүнүн этаптарындагы негизги саясий, социалдык окуялары Фергана өрөөнүндө башталып, территориясы улам барган сайын кеңейе баштаган. Аталган тарыхый процесстерге Фергана өрөөнүндө жашашкан өзбектер, кыпчактар, тажиктер менен бирге аймактагы ири этнос катары кыргыздар дагы катышкан. Кокон

хандыгынын түптөлүшүндө кыргыз бийлеринин жана алардын аскер кошундарынын орду жана ролу маанилүү факторго ээ болгон.

Изилдөөнүн предмети Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык абалы.

Изилдөө ишинде колдонулган булактарды формасы жана мазмунуна жараша бир канча топто бөлүп карадык:

Булактардын *биринчи тобун* архивдик материалдар түзөт. КР БМАда сакталган И-160 фондусунун 1-описинин 5-делосу «Рукопись неустановленного лица с изложением преданий о происхождении киргизского народа (кара-киргиз или дикокаменной орды)» деп аталып кыргыз урууларынын (оң канат, сол канат, ичкилик) калыптанышы жөнүндөгү маалыматтар камтылган.

Кыргыздардын соода-сатык, дипломатиялык байланыштары тууралуу маалыматтары И-160 фондусунун 1-описинин 2-делосу «Краткие сведения о занятиях диких киргизов» деген атылыштагы архивдик документтерге таандык.

XVIII кылымдын аягындагы Атаке бийдин Россия менен жүргүзгөн дипломатиялык иштери жөнүндөгү материалдар төмөнкүлөр: ф.И-166.оп.1.д.6; ф.И-166.оп.1.д.7; ф.И-166.оп.1.д.19.

Орто Азия элдеринин жунгардык баскынчыларга каршы күрөшү жөнүндөгү И-166 фондусунун 1-описинин 1-делосундагы архивдик маалыматтары майор И.Туесовдун генерал-майор А.Бейриге 1749-жылдын 23-ноябрында жазган рапорту иликтөөгө алынды.

Изилдөө ишинде Өзбекстандын улуттук архивиндеги ф.И-1 .оп.34.д.25; ф.И-1043.оп.1.д.2 материалдарынын маалыматтары да кеңири пайдаланылды.

Орто Азиядагы көчмөндөрдүн жана отурукташкан элдердин жайгашкан аймактары, жүргүзгөн чарбасы жөнүндөгү маалыматтар Өзбек Республикасынын тарых илимдеринин доктору Х.Н.Бабабековдун жеке архивдик материалдарында да кенен чагылдырылган. Тактап айтсак, «фонд Среднеазиатский стол, оп.485. д.1700дөгү «Исторический обзор сношений России с Среднею Азиею 1820-1853» деп аталган документте көчмөндөр Орто Азиянын түндүк жагындагы территориянын теңинен көбүн ээлейт деп жазылган. Анын ичинде Ысык-Көл ойдуңундагы буруттар да жашашат. Алар көчмөн турмуштан отурукташкан жашоого өткөн мезгилди башынан өткөрүп жатышат: бир жылдык циклдин жарымын мал багуу менен алектенсе, экинчи жарымында эгин айдап, азык-түлүк өндүрүп жашашат деген маалымат берилген.

Жыйынтыктап айтканда, жогорку архивдик материалдар, Кокон хандыгынын жана кыргыз коомунун XVIII-XIX кылымдын башындагы социалдык-экономикалык, саясий турмушундагы: коомдук өнүгүшү, башкаруу системасы, чарбачылыгы жана турмуш-тиричилиги, коңшу элдер менен жүргүзгөн соода, дипломатиялык жана маданий мамилелерин изилдөөдө баа жеткис булак болуп эсептелинет.

Тарыхый булактардын *экинчи тобун* «Түркстан жыйнагынын», «Түркстан ведомостторунун» материалдары түзөт. Бул мезгилдүү басма сөз каражаттарынын материалдарында XVIII кылымдын экинчи жарымынан

баштап XX кылымдын башына чейинки Орто Азия элдеринин тарыхын чагылдырган тарыхый булак болуп эсептелинет. Мисалы, «Түркстан жыйнагынын» темага тиешелүү керектүү материалдары диссертацияны жазууда булак катары пайдаланылды. Алардын ичинен маселеге тиешелүү А. Вилькинстин «Заметка о лошодах Туркестана», Н.Ф. Ситняковскийдин «Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих в восточной части Ферганской области» ж.б. материалдары диссертациялык ишти жазууда маанилүү булак катары кызмат кылды.

Булактардын *үчүнчү тобуна*, КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун жана Ташкенттеги Илимдер академиясына караштуу Абу Рейхан Беруни атындагы Чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фонддорунун материалдары да ишти жазууда бизге булак катары кызмат кылды.

Мисалы, Кокон хандыгынын көчмөн урууларга жана кыргыздарга карата жүргүзгөн саясатынын маңызы жана мааниси жөнүндөгү маалыматтар Ташкенттеги Улуттук илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтундагы Мирзо Олим Мирзо Хуқандийдин «Ансобу-с-салатин ва таворихи ал-хавоқин, Мухаммад Фозилбек қози Мухаммад Отабек марҳумий углинин «Мукаммал тарихи Фаргона» аттуу кол жазмаларында берилет. Жогорудагы булактардын негизинде Акбото бийдин улуту кыргыз экендиги такталды.

Жогорудагы тарыхый булактык материалдар Кокон хандыгы түптөлгөндөн баштап эле түштүк кыргыздарынын жана кыргыз бийлеринин хандыктын саясий тарыхында өз орду жана ролу бар экендигин айгинелейт.

Булактардын *төртүнчү тобун* кытай тилиндеги булактар түзөт. XVIII кылымда Чыгыш Түркстан, Орто Азиянын элдеринин, алардын ичинде кыргыздардын тарыхы Жунгар хандыгынын аталган жерлердеги активдүү ролу, андан кийин Цин империясынын тышкы саясаты менен байланыштуу. Бул маселелер жана кыргыз урууларынын өз ара бөлүнүүсү, алардын саясий эки бутакка ажырагандыгы тууралуу маалыматтар «Пиндин чжуньгээр фанлюе» (Жунгарияны тынчытуу баяны), «Да Цин личао шилу» (Улуу Цин сулалеси тарыхы) аттуу кытай булактарынан алынган үзүндүлөрдү «Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары» деген жыйнактын 2-томунун материалдарынан алдык. Ошондой эле, биз изилдеп жаткан маселеге байланыштуу 1736-1770 жылдары түзүлүп, үч китептен турган «Сиюй чжи» («Описание западных земель») аттуу булактарды кыргыздардын жашаган аймактары жана алар түндүк, түштүк болуп экиге бөлүнгөнү жөнүндөгү маселелер Г.П.Супруненкоун, А.Н.Бернштамдын маалыматтарында берилген.

Чет элдик тарыхнаамалык булакка «Сборник документов по Центральной Азии» кирет. Булакка чыгыш буруттарынын жашаган аймагы, алардын уруу бирикмелеринин түзүмү жана башкаруу системасы жөнүндө кеңири маалыматтар берилет. Булак кытай тилинен француз тилине которулуп жарыяланган. Жыйнактын материалдарын профессор А.М.Мокеев француз тилинен орус тилине которуп, «Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане» деген монографиясында кеңири анализдеген. Автор кыргыздардын IX-XVIII кылымдардагы этникалык жана саясий тарыхын изилдеп, аталган

документтердин жыйнагындагы материалдарды изилдөөнүн негизинде кыргыздар оң канат жана сол канат деген этникалык консолидацияга биргүүсүнүн борбордук бөлүгү Тянь-Шань болгон деген жыйынтыкка келген.

Кокон хандыгынын тарыхына тийиштүү маанилүү булактардын *бешинчи тобун* чагатай, түрк тилдериндеги кол жазмалардын котормолору түзөт. Алардын айрым бөлүктөрү орус тилине которулган. Мисалы, В.А. Ромодин Кокон хандыгында кыргыздар катышкан саясий окуяларды которуп, аларды «Кыргыздар жана Кыргызстандын тарыхы боюнча материалдардын» (МИКК)1-чыгарылышына киргизген.

Проблемага тиешелүү Москвада жарыяланган Н.Д.Миклухо-Маклайдын «Чыгыш таануу институтунун фарси жана тажик тилиндеги кол жазмаларынын баяны» аттуу булактын 3-чыгарылышындагы 100гө жакын тарыхый эмгектердеги Фергана өрөөнүндөгү династиялык башкаруучулардын жүргүзгөн иштери, алар башкарган аймактардагы, шаарлардагы ички, тышкы саясатынын маңызы, натыйжалары жөнүндөгү маалыматтар берилген.

Дагы бир маанилүү булак «Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв» деген эмгекте араб, перс, түрк тилиндеги булактар орус тилине которулуп жарыяланган. Бул булактарда Орто Азия элдеринин Чыгыш Түркстан жана Кытай менен болгон тарыхый-маданияттык мүнөздөгү сейрек кездешүүчү документалдык материалдар берилген.

Ошондой эле, фарсы-тажик жана түрк тилдеринен өзбекчеге которулган Худоерхонзоданын «Анжум ат-таварих» («Тарих юлдузлари»), Мирзо Олим Махдум Хожинин «Тарихи Туркистон» аттуу чыгармалары диссертациялык иштин мазмунун ачууда булак катары колдонулду.

Оозеки жана жазма түрүндөгү булактар диссертациялык иштин булактык базасынын *алтынчы тобун* түзөт. XVIII кылымдагы кыргыз элинин саясий руханий турмушун, материалдык маданиятын, үрп-адатын, каада-салтын чагылдырган көптөгөн оозеки жана жазма түрүндөгү булактар бар. Оозеки булактарга элдин эс-тутумунда сакталып, муундан-муунга өтүп келген эпостор да кирет.

Колдонгон булактарды иликтөөнүн учурунда, чыныгы болуп өткөн окуялар, фактылар бурмаланбагандыгын, окуялардын келип чыгышы, жүрүшү, натыйжалары, андагы адамдардын ишмердиктери расмий көз караштардын нугунда жазылган деп баа берүүгө болот.

Тарых илиминде байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейин болуп келген тарыхый окуяларды изилдөөдө, калыптанып калган эки түрдүү мамиле бар. Анын бири тарыхты таанып билүүдөгү идеалисттик көз караш. Идеалисттик көз карашты кармангандар, бардык тарыхый окуялар кудайдын эрки менен болот деп ишенишет. Ал эми тарыхка материалисттик көз караш менен мамиле кылгандар жаратылыштагы жана адамдар коомундагы өнүгүү объективдүү закон ченемдүүлүктүн негизинде жүрөт деп эсептешет.

Адамзаттын тарыхы, коомдук өнүгүүсү динамикалуу жана татаал процесс болгондуктан, анын тарыхын жана өнүгүү процессин таанып билүү түрдүү багыттардын, теориялардын келип чыгышына шарт түзгөн.

Советтик доордо үстөмдүк кылган марксисттик теорияга ылайык тарыхый процесс беш коомдук-экономикалык формациялардын ырааттуу алмашуусу, бир формациядан экинчи формацияга өтүү аркылуу өнүгөөрү мыйзам ченемдүүлүк катары каралган.

Таанып билүү процессине тийиштүү маселелердин орчундуусу цивилизациялык өнүгүү жолу болуп эсептелет.

XX кылымдын чегинде батышта тарыхый процессти локалдык цивилизациялардын айлампасы катары эсептелген методология калыптанган жана кеңири жайылган. Локалдык цивилизация теориясынын негиздөөчүлөрү А.Дж.Тойнби, О.Шпенглер ж.б. болушкан. А.Дж.Тойнби адамзаттын тарыхынын өнүгүшүнүн бирдиктүү ички схемасы иштелип чыккан. Аны бир нече локалдык цивилизацияларга бөлүп, тарыхый процесстеги жалпы закон ченемдүүлүгүн ачып, цивилизациялар «пайда болуу, гүлдөп өнүгүү жана кыйроону» басып өтүшөт (вызов-ответ – Э.Т.) деген принципалдуу жыйынтыкка келишкен.

Тарых илиминин негизги методологиялык проблемаларын жана тарыхый изилдөөнүн ыкмаларын иликтеген академик И.Д.Ковальченко «Методы исторического исследования» аттуу фундаменталдуу эмгегинде тарыхый изилдөөлөрдүн көптөгөн принциптерин жана ыкмаларын математикалык методдун негизде далилдеп көрсөткөн.

Диссертациялык ишти жазууда тарыхый окуялардын жүрүшүн объективдүү процесс катары караган историзм принциби, хронологиялык метод, тарыхый-салыштырмалуулук методу, тарыхый-биографиялык ж.б. методдор кеңири колдонулду.

Алсак, Кокон ээлигинин түптөнүү жана өнүгүү процесси ички жана ошол мезгилдеги Орто Азиядагы тышкы факторлордун таасиринин натыйжасында болгон. Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыз уруу бирикмелеринин жана Акбото бий, Кубат бий, Ажы бий сыяктуу кыргыз төбөлдөрүнүн иш-аракеттери ошол кездеги эл аралык, геосаясаттык ички жана тышкы процесстердин өз ара байланышынын негизинде өнүккөндүгүн айгинелейт. Ошондой эле, жалпылыктын жана жекеликтин диалектикалык биримдиги принциби Орто Азия элдеринин жунгарларга каршы биргелешкен күрөшү жөн жерден болбогону жана ал дайыма кыймылдуу болуп, тынымсыз эволюцияланып турган тарыхый процесс экендигин далилдейт. Демек, бул принцип, тарыхый окуялар тынымсыз өнүгүүдө болорун билдирет.

Аталган хронологиялык алкактагы Кокон хандыгы жана кыргыздардын социалдык-экономикалык турмушун, башкаруу системасын, тышкы думшмандарга каршы күрөшүн изилдөөдө, архивдик жана кол жазмалар фонддорунун материалдарын колдонуунун негизинде контен-анализ ыкмаларын жетекчиликке алдык.

«Кыргыздардын XVIII-XIX кылымдын башындагы коомдук-саясий өнүгүшү» деген 3-бапта кыргыздардын дуалдык башкаруу системасы, Кокон хандыгынын саясий турмушундагы жана жунгарларга каршы боштондук күрөшүндөгү кыргыз бийлеринин орду изилденген. Кыргыздардын коомдук-

уруулук бирикмесинин түзүлүшү эки территориялык саясий бирикмеден турган. Ал оң канат жана сол канат деген дуалдык уруу бирикмелеринен туруп, урууларга, уруктарга, бир атанын балдарына бөлүнүп уюмдашкан этносаясий коом болуп түзүлгөн. Аталган дуалдык этносаясий уюм кыргыздардын чарбалык жана экономикалык байланыштарынын андан ары өнүгүшүн шарттаган.

Кыргыздардын XVIII кылымдагы коомдук-уруулук бирикмесинин түзүлүшү жана анын дуалдык башкаруу системасы негизинен үч этногенетикалык башталгычтан турган. Бул процесс бүгүнкү күндө кыргыз тарыхнаамасында профессионал тарыхчылардын актуалдуу талаш-тартыштуу изилдөө объектиси болуп эсептелет. Дуалдык бирикменин келип чыгышы буга чейинки уруу бирикмелериндеги тарыхый процесстер менен тыгыз байланышкан. Бул саясий процесстер жөнүндө чыгыш таанучусу Г.П.Супруненко кытай булактарына таянып батыш кыргыздарын (тогуз-огуз), чыгыш кыргыздарын (кырк-киз) кыргыздары деп белгилейт.

Кыргыздардын саясий уюмдашуусу көчмөндүк мамлекет деген түшүнүктүн пайдубалын түзгөн патриархалдык-уруулук түшүнүккө негизделген. Мамлекеттик уруу бирикмесинин саясий негизин түзгөн уруунун башкаруучу бийлеринен тышкары анын башында турган чоң бий шайланган. Мындай түзүлүш көчмөндүк уруулук турмушка ылайыкташкан чарбалык жана саясий маселелерин толук чечүүгө мүмкүндүк берген.

Жогорку айтылгандардан, дуалдык этносаясий түзүлүш бардык урууларды кыргыздардын айланасында бириктирүүчү миссиясын аткарып, социалдык-экономикалык түзүмү жагынан элдик саясий бирикменин деңгээлине жеткен деген жыйынтыкка келебиз.

XVIII кылымдын башында Фергана өрөөнүндөгү саясий күчтөр Бухара эмирлигинен саясий жактан өзгөчөлөнүп өзүнө ээлик түзө баштайт. Миң уруулары менен жакын мамиледе болушкан жүз (йуз) уруулары Самаркандын чет жакаларындагы Оро-Төбө, Замин, Бахмал, Булангур аймактарында, Пянджикенттин түштүк тарабындагы Галлараала жана Жизакта жашашкан. Ошондой эле, Чанкат, Пиллахон, Тукайтепе, Пуртак, Тепакургон, Кайнар жана башка ушул сыяктуу бир катар Фергана өрөөнүндөгү аймактар Чадак кожолорунун бийлигинин астында болгон.

Тарыхый маалыматтарга караганда миңдер кожолор жашаган Чадакты басып алууда кутум уюштурушуп, андан кийин басып алышкан. Бул окуялардан кийин, миңдердин бийлиги Чадак, Чуст, Наманган аймактарына тарап, Кокон ээлигинин түптөлүү процессиндеги алгачкы кадам болгон. Миң уруусунун Фергана өрөөнүнүн борборунда жайгашып географиялык жактан ыңгайлуу орун алышы да алардын саясий таасирге ээ болушуна негизги себеп болгон.

Кыргыз элинин тарыхындагы орчундуу окуялардын кыйласы Кокон хандыгынын дооруна туура келген. Кокон хандыгы калыптана баштаган алгачкы жылдардан тартып эле мындагы саясий окуяларга жергиликтүү кыргыздар жигердүү катышкан. Өз алдынча хандыктын ордо шаары катарында

Кокон чеп калаасы алгач Шахрухтун уулу Абд-ар Рахим бийдин (1722-1734) тушунда, 1732-жылы түптөлөт. Ферганалык кыргыздардын башкаруучулары ошол жылдардан тартып эле кокондун бийлери менен бирдей мамиледе болушкан. Акбото бийдин кыргыз экендиги Мирзо Олим Хукандийдин «Ансобу-с-саладин ва таворихи ал-хавокин» деген кол жазмасында (Инв. 1314) Акбото бий кыргыз экендиги айтылат. Ирдана бий (1751-1770) дагы алгачкы учурда айрым кыргыз бийлери менен мамилени чындоого умтулуп, кыргыздардын кушчу уруусунан чыккан Кубат бийди өзүнө тарта баштаган. Бухаранын жыл наамаларында Кубат бийдин ишмердиги дайыма оң бааланып келген. Ал XVIII кылымдын экинчи жарымында жунгар, кокон басып алуучуларынан кыргыз урууларынын боштондугу үчүн болгон күрөштү жүргүзгөн жана көз карандысыздыгын коргогон дипломат жана саясий ишмер болгон.

Ал эми Ажы бий XVIII кылымдын ортосунда өз алдынча Кокон хандыгына баш ийбеген башкаруучу болгон. Ажы бий Цин бийликтерине кат жиберип, формалдуу түрдө Кытай императоруна букарабыз дегени менен иш жүзүндө көз каранды эмес саясат жүргүзгөндүгүн белгилеп айтууга болот.

Жунгарлардын тынымсыз чапкындарына туруштук бере албай, түндүк кыргыздардын массалык түрдө Фергана өрөөнүнө, Алай, Памир, Гиссар тоолорун көздөй уруулаштарына барып, баш калкалоого аргасыз болгон.

Бул учурда Абд ал-Керим бий (1733-1751) Ферганадагы кыргыз, казак, өзбек кошундарын бириктирип, тышкы душмандарга каршы боштондук үчүн күрөштү күчөткөн. Тынымсыз жүргүзүлгөн боштондук күрөштүн натыйжасында Наманган, Ходжент, Кокон, Анжиян, Маргалан, Ош шаарлары калмак-жунгарлардын үстөмдүгүнөн бошотулган.

Бул окуялардан кийин Кытай бийликтери 1755 – 1758-жылдарда өзүнүн батыштагы чек ара аймактарына (Чыгыш Түркстанга – Э.Т.) тынымсыз аскер жөнөтүп, Жунгар хандыгын биротоло багынткан. Натыйжада, Жунгария менен Чыгыш Түркстан толугу менен 1758-жылдан тартып Цин империясына Синьзян (жаңы чек, жаңы ээлик, жаңы өлкө) каратылган.

Жогоруда айтылгандардан, XVIII кылымдын 40-50 жылдарында кыргыздар өз жерлерине кайтып келишип, ал жерлерде этникалык аймак катары Цин империясы, Кокон хандыгы, казак султандары тааныган ээлик катары жашап калышты деген жыйынтыкка келүүгө болот.

«Кыргыздардын социалдык-экономикалык абалы» деген 4-бапта кыргыздардын социалдык түзүлүшү, алардын жүргүзгөн чарбасы, турмуш-тиричилиги, коңшу элдер менен болгон соода, дипломатиялык жана маданий байланыштары изилденет. Кыргыздар аталган мезгилде феодалдык-патриархалдык түзүлүштө жашап, ар бир уруу-урукка бөлүнгөн топтор экономикалык жана административдик өз алдынча бөлүктү түзүшүп, башкаруунун негизги формасы адат менен салттардын негизинде жүргүзүлгөндүгү каралат. Алардын укугу жана таасири өзүлөрүнө баш ийген уруулардын саны, ошондой эле анын коомдук абалына жараша социалдык

катмарларга бөлүнүшкөн. Түштүк кыргыз урууларынын мыктылары манапка тең даражадагы датка, бек жана казы деген титулдук наамдарына ээ болушкан.

Кыргыздардын чарбачылыгынын негизги түрү мал чарбачылык болгон. Бул тармактын үстөмдүк кылганынын себеби, Кыргызстандын географиялык жаратылыштык-климаттык шарттарынын ыңгайлуу экендиги гана эмес, чарбалык-маданий тажрыйбасынын, жашоо образынын өзгөчөлүктөрүнө байланышкан тарыхый факторлор менен түшүндүрүлөт. Чарбачылык жүргүзүүдөгү ата-бабалардын тажрыйбасы улам кийинки муундарга мурас катары өтүп, мезгилдин талабына ылайык өнүгүп турган.

XVIII-XIX кылымдын башында кыргыздардын түштүгүндө жер иштетүү кеңири орун алып, негизинен дан эгиндерин өстүрүшкөн. Бирок, дыйканчылыктын өнүгүүсү Кыргызстандын бүткүл аймагында бирдей өнүкпөгөндүгү жана экстенсивдүүлүгү менен айырмаланат. Фергана өрөөнүндө өзбек, тажик элдери менен жанаша жашаган кыргыздар жер иштетүүнү мыкты билишкен.

Кыргыздардын турмуш-тиричилиги, жашоо маданияты жалпы көчмөн турмушунун натуралдык чарбанын деңгээлинде өнүккөн.

Кыргыздардын коңшу элдер менен соода, дипломатиялык жана маданий байланыштары көчмөндүк цивилизациянын деңгээлинде болгон. Изилдөөчүлөр кыргыздардын маданияты Борбордук Азиянын жергиликтүү калктарынын маданияттары менен өз ара байланышта болгондугун, ошону менен бирге уруулук өзгөчөлүктөрүн сактап калгандыгын белгилешет.

Кыргыздардын чарбачылыгынын негизин мал багуу, дыйканчылык жана аңчылык түзгөн. Бул кыргыздардын экономикасынын өнүгүшүнө өбөлгө түзүп, коңшу элдер менен соода – экономикалык байланышты үзбөй жүргүзүп турууга мүмкүнчүлүк берген.

Аталган мезгилде, кытай көпөстөрү кыргыздардын жерлеринде соодасын кенен жайылтып, өз товарларын малга, териге, кийизге, баалуу аң терилерине алмаштырып алышкан. Кыргыздар менен кытайлардын соода байланыштары, кыргыздардын кытай базарларында да активдүү соода-сатык жүргүзүшү, эки тараптын тең пайда көрүшүнө шарт түзгөн.

Россияда өндүрүлгөн товарлар кыргыз конуштарында абдан баркталгандыктан, жергиликтүү уруу башчылары ортомчу көпөстөрдүн алып келген товарларына толук канааттанбай, Петропавловск, Семипалатинск ж.б. шаарларында өзүлөрүнүн соода кербендерин курай баштаган. Бул кербендерди жетектөөчү адамдар кыргыздардан болгон. Мисалы, Атакенин кербенинин бирин анын жигити Курбан башкарган. Атаке бий Россия менен жүргүзгөн соода-сатык иштери менен эле чектелип калбай, келечектеги стратегиялык багытты туура тандап, 1785-жылы өзүнүн ишенимдүү адамын Россия империясына элчи катары жөнөтүүнү чечет. Атакенин бул аракети жөнүндөгү маалыматтарды Омскиден алынып келинген ф.И-166.оп.1.д.6; ф.И-166.оп.1.д; ф.И-166.оп.1.д.19 фонддорунун материалдарынан кезиктиребиз.

XVIII кылымдарда кыргыздардын саясий жана социалдык-экономикалык абалы оң канат, сол канат, ичкилик уруу бирикмелеринен туруп, ал эми

чарбачылыгы экстенсивдүү мүнөздө өнүгүп, жаратылыштын ар кандай күтүүсүз кырсыктарына туруштук бере алган.

КОРУТУНДУ

1. Маселенин изилденүү деңгээли көрсөткөндөй революцияга чейинки, советтик, постсоветтик доордогу изилдөөлөрдө кыргыздардын XVIII кылымдагы коомдук-саясий тарыхын жалпылап иликтөөгө алган эмгектердин саны чектелүү экенин байкайбыз. Бул өзгөчө революцияга чейинки тарыхнаамага таандык. Ал эми, советтик историографияда кыргыздардын коомдук-саясий тарыхы кээ бир гана макалаларда берилип, совет мезгилинде кыргыздар Кокон хандыгынын феодалдык эзүүсүнө дуушар болгон деген схемалык көз караш официалдуу концепцияга айланган.

2. Кыргыздардын Кокон хандыгынын мезгилиндеги саясий, социалдык-экономикалык тарыхын чагылдырган булактар мазмуну, маалыматтуулугу жана көлөмү боюнча бири-биринен айырмаланат. Булактарды иликтөөнүн учурунда чыныгы болуп өткөн окуялар, фактылар, окуялардын жаралышы, жүрүшү, келип чыккан натыйжалары, андагы инсандардын ишмердиктери диссертацияда бүгүнкү деңгээлдеги илимий изилдөөнүн методологиясынын жана расмий көз караштардын нугунда каралды.

3. Аталган мезгилде кыргыздардын коомдук-уруулук бирикмесинин түзүлүшү эки территориялык оң канат, сол канат саясий бирикмесинен турган. Кыргыздардын мындай саясий уюмдашуусу көчмөндүк мамлекет деген концепциянын пайдубалын түзгөн патриархалдык-уруулук, адеп-ахлактык түшүнүккө негизделген. Анда мамлекеттин негизги саясий белгилери болуп эсептелген бийлер институтуна негизделген башкаруу системасы жалпы саясий башкарууну колго алган. Ошондой эле, чарбалык маселелерди жөнгө салып турган.

4. Кокон хандыгынын калыптана баштаган алгачкы жылдардан тартып эле мындагы саясий окуяларга Акбото бий баштаган жергиликтүү кыргыз уруулары жигердүү катышышкан. Кыргыздар аталган мезгилде Кокон хандыгы менен социалдык, экономикалык жана саясий мамилелерде болсо, экинчиден, алар тышкы душмандардын (Жунгар хандыгы, Цин Кытайы ж.б.) чабуулдарынан коргонуп, алардын мизин кайтарып, тынымсыз согушуп турушкан. XVIII кылымдын 40-жылдарында Кокон бийи Абдукеримдин жетекчилиги менен кыргыз, казак, өзбек ж.б. бириккен күчтөр жунгар кошунун талкалаган. Бул кийинки учурдагы Жунгар хандыгынын начарлашына алып келген негизги факторлордун бири болуп эсептелинет. Кыргыздардын Ала-Тоого кайтуу аракеттери XVIII кылымдын 40-жылдардан башталып 50-жылдардын аягына чейин созулган.

5. Кыргыздардын социалдык мамилелери патриархалдык көчмөн коомдук табиятынан келип чыккан, эрежеге айланган адаттын негизинде ишке ашырылган. Адат-нормалары социалдык катмарлардын ортосундагы мамилелерди жөнгө салып, бири-бирине каршы койгон эмес. Демек, мындай түзүлүш башка классикалык коомдогудай же болбосо, чыгыштын деспоттук

түзүлүшүндөгүдөй бири-бирин басып, үстөмдүк кылып турган иерархиялык тепкичтен турган эмес.

6. Кыргыздардын чарбасынын ийгилигин камсыз кылган экономикасынын өнүгүшү отурукташкан дыйканчылыктагы коңшу элдер менен соода-экономикалык байланышты үзбөй жүргүзүп турууга мүмкүнчүлүк берген. Соода товар алмаштыруу мүнөзүндө болгон. Бул учурда мал эквивалент катары эсептелинген. Кыргыздар Чыгыш Түркстандагы Кашкар, Ак-Суу, Үч-Турфан, Жаркент шаарларына мал айдап келип, аңчылыктан тапкан товарларын сатып оокат кылышкан. Россияда өндүрүлгөн товарлар кыргыз конуштарында баркталган, кыргыз уруу башчылары көпөстөрдүн алып келген товарларына толук канааттанбай, өздөрүнүн кербендерин Россияны көздөй кыргыз жигиттеринин жетектөөчүлүгү алдында жиберешкен.

Практикалык сунуштар.

1. Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын тарыхынын проблемаларын ар тараптан терең изилдөөнүн натыйжаларын, бүгүнкү күндө жаш муундарды өз элинин тарыхын барктоого, Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүн чыңдоого жана заманбап саясий-тарыхый ой жүгүртүүнү калыптандыруу иштеринде колдонууга болот.

2. Кокон хандыгынын саясий тарыхындагы кыргыз бийлеринин ишмердиктерин ар тараптан талкулоодо жана адилет баа берүүгө арналган мамлекеттик деңгээлдеги иш-чараларды уюштурууда диссертациянын материалдарын пайдалануу керек.

3. XVIII кылымдагы кыргыздардын жүргүзгөн чарбасы, социалдык-экономикалык өнүгүүсү, материалдык жана руханий маданиятындагы кеңири маалыматтар бүгүнкү күндөгү кыргыз коомунда руханий жана материалдык баалуулуктарын сактоодо үлгү боло алат.

4. Жогорку окуу жайларынын Кыргызстандын тарыхы боюнча окуу куралдарында кыргыздардын XVIII-XIX кылымдын башындагы коомдук-уруулук бирикмелеринин түзүлүшүн, башкаруу системасынын маселелерин чагылдырууда, биздин изилдөөбүздүн жыйыктыктарын пайдалануу зарылчылыгы бар.

Диссертациялык иштин мазмуну төмөнкү басылмаларда чагылдырылган:

1. Толобаева, Э.А. Роль и место кыргызов в социально-политической истории Кокандского ханства в XVIII-XIX вв. [Текст] / Э.А. Толобаева // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына Серия 5: Труды молодых ученых. Вып.4. – Б.: КНУ, 2010. – С.155-158.

2. Толобаева, Э.А. Взаимоотношение кыргызов с соседними народами и Кокандским ханством в XVIII в. [Текст] / Э.А. Толобаева // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына Спец. выпуск. – Б.: КНУ, 2011. – С.267-271.

3. Толобаева, Э.А. Кокандское ханство в трудах русских исследователей XIX-XX вв. [Текст] / Э.А. Толобаева // Центральная Азия в исследованиях XIX-XXI вв. –Б., 2014. – С.97-101.

4. Толобаева Э.А. К вопросу исследования этнического состава традиционного населения Кокандского ханства (исторический анализ) [Текст] / Толобаева Э.А. // «Маргулановские чтения-2014» посвященной 110-летию академика А.Х.Маргулана. Алматы – Павлодар, 2014. – С.517-522.
5. Толобаева, Э.А. Быт и культура населения Кокандского ханства в XVIII – первой половине XIX в. [Текст] / Э.А. Толобаева // Сборник докладов и научных статей II конгресса этнологов и антропологов Кыргызстана, посвященного 60-летию А.Асанканова. –Б., 2015. – С.109-114.
6. Толобаева, Э.А. Из истории влиятельных женщин Кокандского ханства [Текст] / Э.А. Толобаева // Женщины Кыргызстана: реалии и перспективы. – Б., 3-марта, 2016. – С.209-213.
7. Толобаева, Э.А. Хозяйства и быт населения Ферганской долины в период Кокандского ханства [Текст] / Э.А. Толобаева // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории. №3(55), март, 2017г. М.,2017. – С.29-38.
8. Толобаева, Э.А. Социально-экономический и политический строй населения Ферганы в конце XVII-XVIII вв. [Текст] / Э.А. Толобаева // Оригинальные исследования (ОРИС), Эл.№ФС 77-704413. 2019. №7. – С. 76-81.
9. Толобаева, Э.А. XVIII кылымдагы кыргыздардын маданияты [Текст] / Э.А. Толобаева // Вестник КГУСТА. №3(69) 2020. 416-422-бб.
10. Толобаева, Э.А. Участие кыргызов в политической жизни Кокандского ханства в XVIII веке (концептуальный анализ) [Текст] / Э.А. Толобаева // Международный журнал экспериментального образования, №6 – М., 2020. – С.45-49.
11. Толобаева, Э.А. Кокон хандыгынын XVIII к. феодалдык мамлекет катары түзүлүшү жана өнүгүшү [Текст] / Э.А. Толобаева // Известия ВУЗов Кыргызстана, №3 2020. 113-117 - бб.
12. Толобаева, Э.А. XVIII кылымдагы кыргыздардын Борбордук Азия элдери менен болгон соода, дипломатиялык жана маданий байланыштары [Текст] /Э.А. Толобаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, №1. 2021. 147-151 - бб.
13. Толобаева, Э.А. Отношения кыргызов с народами Ферганской долины в XVIII в. [Текст] / Э.А. Толобаева // Общество: философия, история, культура №2. 2021. г.Краснодар. – С.68-70.

Толобаева Элида Анарбековнанын «Кыргыздар кокон хандыгынын мезгилинде (XVIII к. - XIX к. башы)» деген темадагы 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: Кокон ээлиги, Кокон хандыгы, Фергана өрөөнү, инсан таануу, бийлер, кыргыздар, уруу бирикмелери, дуалдык башкаруу.

Изилдөөнүн объектиси – XVIII–XIX кылымдын башындагы кыргыздар.

Изилдөөнүн предмети – Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык абалынын тарыхы.

Изилдөөнүн максаты максаты XVIII-XIX кылымдын башындагы Кокон хандыгынын мезгилиндеги кыргыздардын коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык мамилелерин изилдөө болуп саналат.

Изилдөө ишинин методологиялык негизи. Жазма булактарды, архивдик материалдарды, мезгилдүү басма сөз материалдарын талдоого алуу менен катар объективдүү историзм принциби, салыштырмалуулук, сын-пикир, тарыхый-биографиялык ыкмалар колдонулду.

Диссертациянын илимий жаңылыгы XVIII к. - XIX к. башындагы кыргыздардын кокон хандыгынын мезгилинде коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык абалынын тарыхы айрым жаңы тарыхый булактарды илимий айлампага киргизүүнүн негизинде анализденип, объективдүү тарыхый принциптүүлүктүн негизинде изилдөөгө алынды.

Илимий изилдөөнүн практикалык мааниси.

Диссертациялык иштин жыйынтыктарын жана натыйжаларын илимий эмгектерди жазууда, ЖОЖдордо «Кыргызстандын тарыхы» курсу боюнча окуу китептерин жана интернеттик дарстарды даярдоодо колдонууга жана коомдун руханий баалуулуктарын сактоодо, заманбап ой жүгүртүүнү калыптандырууда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Толобаевой Элиды Анарбековны на тему: “Кыргызы в период Кокандского ханства (XVIII-нач.XIX вв.)”

на соискание ученой степени кандидата исторических наук

по специальности 07.00.02 – Отечественная история

Ключевые слова: Кокандское владение, Кокандское ханство, Ферганская долина, личностоведение, бии, кыргызы, родоплеменные объединения, дуальное управление.

Объект исследования. История кыргызов XVIII-начале XIX вв.

Предмет исследования. Социально-экономическое и политическое положение кыргызов в период Кокандского ханства.

Цель исследования. Целью диссертационной работы является исследование общественно-политических и социально-экономических отношений кыргызов в XVIII-начале XIX вв.

Методологическая основа исследовательской работы. Наряду с анализом письменных источников, архивных материалов, материалов периодической печати применялись принцип объективного историзма, сравнительный, критический, историко-биографический методы.

Практическая значимость научного исследования. Результаты и выводы диссертационной работы могут быть использованы при написании научных работ, подготовке учебников и интернет-лекций по курсу «История Кыргызстана» в вузах, а также в сохранении духовных ценностей общества и формировании современного мышления.

RESUME

the dissertation of Tolobaeva Elida Anarbekovna “Kyrgyz during the period of the Kokand Khanate (XVIII-early XIX centuries)” for the degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.02 - national history

Key words: Kokand possession, Kokand Khanate, Fergana Valley, personal studies, biys, Kyrgyz, tribal associations, dual government.

The object of the research. History of the Kyrgyz in the 18th - early 19th centuries

The subject of research. Socio-economic and political situation of the Kyrgyz during the period of the Kokand Khanate.

Purpose of the study. The aim of the thesis is to study the socio-political and socio-economic relations of the Kyrgyz in the 18th and early 19th centuries.

The methodological basis of research. Along with the analysis of written sources, archival materials, materials from periodicals, the principle of objective historicism, comparative, critical, historical and biographical methods were applied.

The practical significance of scientific research. The results and conclusions of the thesis can be used in writing scientific papers, preparing textbooks and online lectures on the course "History of Kyrgyzstan" in universities, as well as in preserving the spiritual values of society and the formation of modern thinking.